

1^η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

«ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΛΥΚΕΙΟ»

Πέμπτη 06 Μαρτίου 2008

Αίθουσα Εκδηλώσεων Β/θμιας Εκπ/σης Δυτικής Θεσσαλονίκης

Πετράκης Ιωάννης

*Φιλολόγος του Πειραματικού Γεν. Λυκείου
του Πανεπιστημίου Μακεδονίας*

1. Σχέδιο μαθήματος

Διδακτέα ενότητα: 'Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β' βιβλίο 6, 10-13 (1106b), ενότητα 9^η, "Ἡ έννοια της μεσότητας", από το βιβλίο *Αρχαία Ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Γ' ΓΕ. Λ. - θεωρητική κατεύθυνση, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2007, σς 173-174.

Διδακτικοί στόχοι: Να κατανοήσουν οι μαθητές τον ουσιώδη χαρακτήρα της μεσότητας στη διαμόρφωση της ηθικής αρετής. Ειδικότερα να αντιληφθούν ποιοι παράγοντες, σε σχέση με τα πάθη και τις ανθρώπινες πράξεις, ρυθμίζουν την ορθή επιλογή στη συμπεριφορά, δηλαδή καθορίζουν το μέσον.

Συμπληρώνουν έτσι το πεδίο των γνώσεών τους σχετικά με τον πυρήνα της ηθικής αρετής, τη μεσότητα. Αρκετοί από τους παράγοντες, που ρυθμίζουν το μέσον, προέρχονται από τις γνωστές αριστοτελικές κατηγορίες.

Γλωσσική - λεξιλογική κατάρτιση.

Στρατηγική της διδασκαλίας: Η ενότητα αποτελεί άμεση συνέχεια της προηγούμενης (8^{ης}) και εξ αρχής επιβάλλεται η νοηματική σύνδεσή της με ό,τι προηγήθηκε. Πώς λειτουργεί η ανωνυμία οἶον; Εισάγει το διευκρινιστικό παράδειγμα, σύμφωνα με το οποίο η μεσότης -μεταξύ της υπερβολής και της έλλειψης- εφαρμόζεται στα πάθη (συναισθήματα) και στις πράξεις. Υποστηρίχθηκε προηγουμένως ότι η ηθική αρετή προσβλέπει στο μέσον, αφού είναι ανώτερη της τέχνης, η οποία επίσης επιχειρεί κάτι τέτοιο σύμφωνα με τα εμπειρικά παραδείγματα. Στην περίπτωση της αρετής έχουμε να κάνουμε με πάθη και ανθρώπινες πράξεις. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος λοιπόν στην ενότητα αυτή αναφέρει ενδεικτικά περιπτώσεις ορισμένων παθών, τα οποία συνιστούν τις δύο ακρότητες, την υπερβολή και την έλλειψη (*μᾶλλον καὶ ἥττον* περισσότερο ή λιγότερο όμως από τι; Η απάντηση θα δοθεί με τον σχολιασμό αντίστοιχης ερώτησης του σχολικού βιβλίου), οι οποίες λαμβάνουν και τον αρνητικό χαρακτηρισμό τους (*ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται*).

Ποια είναι η πρόταση της ενότητας; Η απάντηση του φιλοσόφου κρύβεται στη φράση: *μέσον τε καὶ ἄριστον*, καθώς και στα πέντε στοιχεία- συνθήκες που προηγούνται (στο σημείο αυτό τονίζεται ο ετυμολογικός συσχετισμός των λέξεων *ἄριστον* και *ἀρετή*). Πρόκειται για περιπτώσεις κατά τις οποίες η ορθή χρήση μετατρέπει τα παραπάνω πάθη σε μεσότητα. *Χρόνος, πράγματα, πρόσωπα, σκοπός και τρόπος* υποδεικνύουν τη μέση χρήση τους. Αυτή η χρήση του μέσου, στη συνέχεια, διακρίνει και χαρακτηρίζει και τις ανθρώπινες πράξεις και με βεβαιότητα προκρίνεται μεταξύ της υπερβολής και της έλλειψης.

Επισημαίνεται στο σημείο αυτό η άμεση σχέση που υφίσταται μεταξύ της μεσότητας και της αρετής: κοινός παρονομαστής η εφαρμογή

τους στα πάθη και τις πράξεις. Ποιο είναι το ιδιαίτερο στοιχείο κατά την εφαρμογή της αρετής; Η τιμωρία και ο έπαινος. Το ζήτημα εδώ γενικεύεται: ποιος είναι ικανός αλλά και αρμόδιος να τιμωρήσει ή να επαινέσει μια κακή ή μια ενάρετη πράξη; Φαίνεται πως είναι σκόπιμο να προκληθεί ολιγόλεπτη συζήτηση για το θέμα, ώστε να προοικονομηθεί και η διερεύνηση ερώτησης του σχολικού βιβλίου.

Κατακλείδα: Η αρετή είναι μεσότης και έχει ως στόχο της το μέσον (ποια η διαφορά στη σημασία του ρ. *στοχάζομαι* στην αρχαία και νέα ελληνική;). Ακόμη ένα στοιχείο προσδιορισμού της *ἀρετής*. Ο Αριστοτέλης εξελικτικά, από την αρχή του Β' βιβλίου, προχωρεί στην ανεύρεση και απόδειξη των στοιχείων που αποτελούν την ηθική *ἀρετή*, τον ορισμό της οποίας θα διατυπώσει στην επόμενη ενότητα.

Ανακεφαλαίωση: Η συμπερίληψη της προβληματικής της ενότητας επιχειρείται από τους μαθητές με αντίστοιχες ερωτήσεις του διδάσκοντα. Η εφαρμογή της μεσότητας στα πάθη και τις ανθρώπινες πράξεις και η άμεση σχέση της προς την ηθική αρετή τονίζονται ως κομβικά σημεία στη σκέψη του Σταγειρίτη φιλοσόφου στην ενότητα αυτή.

Εργασία: Δίνεται μεταφρασμένο απόσπασμα από το έργο του Αριστοτέλη *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα* και ζητείται ο προσδιορισμός του κριτηρίου ή των κριτηρίων σύμφωνα με τα οποία οι αρχαίοι Έλληνες μετρούσαν την ορθότητα των πράξεών τους.

Ἀναλυτικὰ Ὑστερα (97b 15 εξ.): "Τι θα έπρεπε να κάνουμε, αν θέλαμε π.χ. να βρούμε τι είναι η μεγαλοψυχία; Δεν έχουμε άλλο να κάνουμε παρά να φέρουμε στο νου μας μερικούς γνωστούς μας μεγαλόψυχους, ώστε να μπορέσουμε να διαπιστώσουμε ποιο είναι -μέσα στις διαφορές τους- το κοινό χαρακτηριστικό τους που μας υποχρεώνει να τους αποδώσουμε την ιδιότητα του μεγαλόψυχου. Μεγαλόψυχοι είναι π.χ. ο Αλκιβιάδης, ο Αχιλλέας ή ο Αίαντας. Ποιο είναι λοιπόν το κοινό

χαρακτηριστικό τους; Το ότι δεν ανέχονταν τις προσβολές. Πραγματικά ο πρώτος πολέμησε για τον λόγο αυτό, ο άλλος κυριεύτηκε από τρομερό θυμό, ο τρίτος έδωσε ο ίδιος τέλος στη ζωή του. Και φυσικά θα μπορούσαμε να μνημονεύσουμε και άλλους, τον Λύσανδρο π.χ. ή τον Σωκράτη".

Βιβλιογραφία: Αρχαία Ελληνικά-Φιλοσοφικός Λόγος, βιβλίο του καθηγητή, ΟΕΔΒ - Αθήνα 2004, σς 166-172.

Δ. Λυπουρλή, *Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο Β', Θεσσαλονίκη 2000, σς 150-1, 209-212.

I. Düring, *Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, Β' τόμος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994, σς 235-260.

W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σς 269-280.

Οἷον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὄλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ ἀμφοτέρω οὐκ εὖ· τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον. Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς. Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὕσα τοῦ μέσου.

2. ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Η προβληματική της διδασκαλίας τους

Βασικές επισημάνσεις

Με τον όρο *ἀρχαῖα ἑλληνικά*, στη σχολική πραγματικότητα, ορίζεται το μάθημα των αναλυτικών προγραμμάτων του γυμνασίου και του λυκείου στο οποίο διαλαμβάνονται κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Με την ευρύτερη όμως σημασία ο όρος συσχετίζεται με το είδος και τη μορφή των κειμένων που είναι γραμμένα στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει και τη θέση ότι τα κείμενα αυτής της χρονικής περιόδου διαθέτουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία προφανώς στοιχειοθετούν και έναν ξεχωριστό κλάδο μελέτης και ερμηνείας τους, αυτόν της αρχαιογνωσίας. Το ιδιαίτερο πάντως χαρακτηριστικό των κειμένων αυτών φαίνεται πως κατ'εξοχήν είναι η γλώσσα. Η αρχαία δηλαδή μορφή της ελληνικής.

Όμως πρέπει να επισημανθεί και το εξής. Και τα κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας, ποιητικά και πεζά, διαθέτουν αισθητική σήμανση και συναισθηματική φόρτιση. Με άλλα λόγια, παρουσιάζουν και αυτά λογοτεχνικότητα, το βασικό κριτήριο των σύγχρονων θεωριών της λογοτεχνίας, σύμφωνα με το οποίο ένα κείμενο ευρετηριάζεται σε μια γραμματολογία ως λογοτεχνικό. Αν κοιτάξουμε και τα αρχαία κείμενα υπό το πρίσμα αυτό θα δεχθούμε ή τουλάχιστον θα συνομολογήσουμε ότι η ενδεχόμενη λογοτεχνικότητα του αρχαιοελληνικού γραπτού λόγου αποτελεί ή ενδέχεται να αποτελεί σημείο αναγνώρισης, εύρεσης και εφαρμογής κατά τη διαδικασία προσπέλασής του, δηλαδή κατά την ερμηνεία των κειμένων αυτών.

Πιο απλά· γιατί, όταν αναφερόμαστε σε αρχαία κείμενα, έρχεται σχεδόν πάντα στο νου μας η γραμματική και το συντακτικό; Η

ανάγνωσή μας οφείλει να έχει ως απώτερο σκοπό τους δύο αυτούς βοηθητικούς γλωσσικούς κλάδους; Ποια η διαφορά κατά την ανάγνωση ενός αποσπάσματος από την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή και την *Ιστορία* του Θουκυδίδη από ένα ποίημα του Καβάφη ή ένα διήγημα του Καρκαβίτσα;

Προτάσεις ερμηνείας των αρχαίων - λογοτεχνικών κειμένων

Είναι προφανές ότι οι παραπάνω παρατηρήσεις έχουν ως σκοπό την οριοθέτηση της ερμηνείας των αρχαίων ελληνικών κειμένων ή καλύτερα του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στη σημερινή σχολική πραγματικότητα. Η κατεύθυνση που υποδεικνύεται -από τη βιβλιογραφία της θεωρίας της λογοτεχνίας και της σύγχρονης γλωσσολογίας- είναι αυτή της συνδυαστικής εξέτασης της μορφής και του περιεχομένου. Οι δύο αυτοί όροι είναι αρκετά γνωστοί, η χρήση τους όμως μέσα στα πλαίσια ανάγνωσης των αρχαίων κειμένων ίσως να απαιτεί ορισμένες διευκρινίσεις. Μια ερμηνευτική τάση, αρκετά διαδεδομένη, δέχεται ότι κάθε κείμενο έχει αφ'εαυτού και μία μορφή. Αυτό σημαίνει ότι μία κρίση-δήλωση ή μία ένδειξη βούλησης δεν μπορούν να προσληφθούν από τον αναγνώστη χωρίς να φέρουν συγκεκριμένη γλωσσική σύνταξη. Ισχύει όμως και το αντίστροφο· οι γλωσσικές αποφάνσεις -και η έκφραση της επιθυμίας- έχουν ως αφηγηματικό υλικό μια πληροφορία.

Αν απλουστεύσουμε μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο αφηγητής-συγγραφέας επιλέγει τους τρόπους μετάδοσης του μηνύματός του. Βεβαίως η διάκριση του λόγου σε ποιητικό και πεζό είναι η ισχυρότερη δέσμευση αυτής της αφηγηματικής (=συγγραφικής) πράξης και μάλιστα για την περίπτωση της αρχαιότητας υπάρχει μία ακόμη δέσμευση, αυτή της κοινωνικής προέλευσης του ιδιαίτερου λογοτεχνικού γένους-είδους,

ειδικά στην περίπτωση της ποίησης*. Όμως και οι πρώτοι γραμματικοί της αρχαίας ελληνικής γραμματείας κάνουν λόγο -στην περίπτωση της ιστοριογραφίας- για *είρομένην λέξιν* και για *λέξιν κατεστραμμένην έν περιόδοις*, κοντολογίς για παρατακτική και υποτακτική σύνδεση στους ιστορικούς Ηρόδοτο και Θουκυδίδη αντίστοιχα: δηλαδή προτείνουν ένα στοιχείο ύφους. Σε εμάς εναπόκειται ο εντοπισμός του και η διδακτική του αξιοποίηση. Έτσι θα ήταν δυνατόν να εξηγήσουμε το σκοτεινό, γεμάτο περίπλοκες συντάξεις, θουκυδίδειο ύφος. Η απλή αναγνώριση των προτάσεων και η συχνά υποτακτική σύνδεση είναι μάλλον χαρακτηριστικό σκέψης του ιστορικού, χωρίς να παύει -ταυτόχρονα- να είναι και στοιχείο ύφους. Οι πολλαπλές εξαρτήσεις, απαρεμφάτων και μετοχικών φράσεων, προφανώς δείχνουν την τάση εξήγησης και λογικής ερμηνείας από τον ιστορικό των κινήτρων και των πιο ασήμαντων ακόμη ενεργειών μέσα στον ρου του πελοποννησιακού πολέμου.

Πρακτική του μαθήματος

Τι συμβαίνει με το ζήτημα της γραμματικής (και συντακτικής) αναγνώρισης των μερών του λόγου μιας διδακτικής ενότητας; Θα αναλωθεί δηλαδή το μάθημα στη απλή τεχνολογία τους; Πώς θα αντιμετωπισθεί παράλληλα η δεδομένη έλλειψη -έως απαρέσκεια- των μαθητών προς τον αρχαιοελληνικό λόγο; Αυτό, κατά τη γνώμη μου, είναι το κρίσιμο σημείο της διδασκαλίας μας. Η απάντηση ποικίλλει, ανάλογα με την τάξη λ.χ. λύκειο και κατεύθυνση ή γυμνάσιο*.

---

* Χαρακτηριστικά παραδείγματα το κοινωνικό περιβάλλον από το οποίο προήλθε το ομηρικό έπος, η αυλή δηλαδή των αρχόντων, το περιβάλλον από το οποίο ξεπήδησε η λυρική ποίηση, δηλαδή το συμπόσιο, ο θρησκευτικός χώρος από τον οποίο μάλλον κατάγεται ως δρώμενο η τραγωδία κ.ά.

* Κατά τη διδασκαλία στο λύκειο μπορεί πλέον -λόγω του διευρυσμένου ωρολογίου προγράμματος- να υπάρξει αυτόνομη ώρα γραμματικής και συντακτικού. Στο γυμνάσιο χρειάζεται μεγαλύτερη προσοχή στη διάθεση της διδακτικής ώρας. Τα προσφερόμενα κείμενα παρουσιάζουν ερμηνευτικές (=λογοτεχνικές) αξιώσεις και θα ήταν άστοχο να μην γίνουν ορατές στην τάξη εξαιτίας της υπεραφθονίας της γραμματικής και του συντακτικού.

Όμως η παραπάνω περιγραφή της ουσίας του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών ενδέχεται να μας υποδείξει κάποια λύση. Στην καθεαυτό ερμηνεία είναι προτιμότερο να μην παρεμβάλλονται γραμματικοσυντακτικές αναφορές, εκτός των απαραίτητων (όχι δηλαδή στη λέξη προς λέξη σύνταξη, και στην εύρεση των κύριων όρων των προτάσεων, καθώς και στη σχέση των προτάσεων μεταξύ τους). Φαίνεται προτιμότερο να αναλαμβάνεται προσπάθεια να αναλυθεί ο εκφραστικός τρόπος και όχι συντακτικός. Ας μην ξεχνούμε λ.χ. ότι *έγκλιση* σημαίνει *διάθεση του υποκειμένου*, διάθεση προς τα πράγματα και τις πράξεις του. Γιατί χρησιμοποιείται η υποτακτική ή γιατί στην τελική πρόταση υπάρχει ευκτική του πλαγίου λόγου αντί για υποτακτική; Ας μην περιμένουμε την απάντηση του συντακτικού: διότι το ρήμα εξάρτησης βρίσκεται σε ιστορικό χρόνο αλλά τη σκέψη ότι ο συγγραφέας ελέγχει, φιλτράρει την πρόθεση του υποκειμένου της πρότασης και διστάζει να αποδεχθεί τον σκοπό αυτόν ή την ιδιαίτερη πρόθεση.

Η προτεινόμενη πρακτική ερμηνείας, οφείλω να ομολογήσω, δεν επιλύει το δύσκολο πρόβλημα της διδασκαλίας των αρχαίων. Προτείνει πάντως μια λύση. Λύση, εξάλλου, στο ζήτημα της αποσπασματικότητας των κειμένων της διδακτέας ύλης θεωρώ ότι είναι η ανάγνωση του αρχαίου λογοτεχνικού έργου στο σύνολό του*. Η *Αντιγόνη* και ο *Πρωταγόρας* παρέχουν κλειδιά ερμηνείας όταν αναγνωσθούν στο σύνολό τους. Τραγωδία και φιλοσοφικός διάλογος αποτελούν βασικές παραμέτρους του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στο λύκειο. Τα γνωρίσματα του λογοτεχνικού γένους τους και η διερεύνησή τους στην τάξη γίνονται απρόσκοπτα και χωρίς ημιτελείς αναφορές με την παραπάνω προϋπόθεση, η οποία εξάλλου βασίζεται στις παιδαγωγικές

---

* Το θέμα απαιτεί ειδική μνεία και εξονυχιστική ανάλυση, η οποία οφείλει να γίνει από ειδικούς και όχι μόνον. Οι συνάδελφοι που διδάσκουν σε λύκεια έχουν μερίδιο σε έναν τέτοιο, μελλοντικό, αλλά επιβεβλημένο διάλογο.

αρχές της ολότητας και της εποπτείας. Βεβαίως η προσφορά τους στο μαθητικό κοινό θα γίνει σύμφωνα με τα δεδομένα του αναλυτικού προγράμματος και της ποιότητας της τάξης μας.

Αναλογικά μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει και το θέμα: *διδασκαλία των αρχαίων από μετάφραση*. Ο μεταφρασμένος λόγος, εφόσον βέβαια αποδίδει το πνεύμα και την λέξιν του πρωτοτύπου, διαθέτει και αυτός σημεία γλωσσικής αποκωδικοποίησης του. Τα σημεία αυτά υποδεικνύουν την αναγνώριση του υπό εξέταση κειμένου και την ένταξή του στο διαμορφωμένο από ιστορική σκοπιά λογοτεχνικό είδος του.